

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1965

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1965

Yıl: 1965

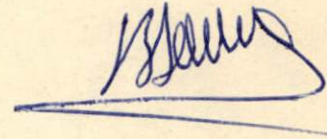
Cilt: XIII

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

Öğrencim
Şamil Dağcı'ya, Bekir Demirkol

18-10-1985

1965

İ Ç İ N D E K İ L E R

	Sayfa
Ord. Prof. Suut Kemal YETKİN : <i>A Survey of Turkish Painting</i>	1
Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU : <i>Din ve Toplum İlişkileri ve Dinî Gruplar</i>	13
Öğ. Gö. Osman KESKİOĞLU : <i>İsmail Gelenbevi ve Sübût-ı Hilâl Me- selesi</i>	21
Doçent Dr. Cavit SUNAR : <i>Namazdan Maksat Nedir?</i>	31
Doçent Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU : <i>Hicrî 5. / Milâdî XI inci Yüzyılda İs- lâmda Siyasî ve Dinî Durum</i>	39
Öğ. Gö. Osman KESKİOĞLU : <i>"Yeni İslâm Düşüncesi" Üzerine Bazı Görüşler</i>	45

B i b l i y o g r a f y a

Doçenç Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU : <i>Histoire de la Philosophie Islamique</i>	53
Doçent Dr. Yaşar KUTLUAY : <i>A History of Muslim Philosophy</i> . . .	57
As. Dr. Hikmet TANYU : <i>Konfüçyüs, Feylesof ve Din Kurucu</i> .	59
Prof. M. Tayyib OKİÇ : <i>Tunus'taki Manastır şehri Mezar Kıt- beleri</i>	65

“YENİ İSLÂM DÜŞÜNCESİ” ÜZERİNE BAZI GÖRÜŞLER

O. KESKİOĞLU

Bugün, İslâm dünyası bir uyanış hâlinde ve gelişme içindedir. Ancak, “Bugünü” hazırlayan bir “Dün” vardır. Dünden bugüne geçişi ve bugünün oluşumunu incelemek; doğulu, batılı birçok yazarlar tarafından elatılmış bir konudur. İslâm dünyasında fikir cereyanı uyandıranlar, buna istikâmet verenler kimlerdir? Bunların tesirleri ne olmuştur? Dünden bugüne kalanlar nedir? Bugün uyanışın neresindeyiz? İşte, Mısır, Câmîatu'l Ezher Müdürü Dr. Muhammed Behiy'in, *Yeni İslâm Düşüncesi ve Garp Sömürgeciliğiyle ilgisi* adlı eseri bu meseleleri bahis konusu yapmaktadır.

Biz, eserin 1962 de basılan üçüncü baskısını inceleyerek, ana bölümlerini okuyuculara tanıtmak ve bazı yerlerine değinmek istiyoruz.

Eser, Şark ilhâdından ve haçlı düşüncesinden uzak, bitaraf bir görüşle düşünceleri harekete geçirerek Müslümanları, sâf İslâm esasları etrafında toplamak, İslâm mefkûresini ayakta tutmak ve yaşatmak amacıyla yazılmıştır (S. 3). Yazar haçlı seferleriyle batının Müslümanlarla yakından temas ettiğini, Luther ve Calvin'in 16. yüzyılda Hıristiyanlıkta yaptıkları ıslâhatta, İslâm düşüncesinden faydalandıklarını, protestanlığın; teslis inancını, Papanın yanılmazlığını ve onun sonsuz otorite sahibi oluşunu reddedişinde, İslâm düşüncesinin etkisi olduğunu söylüyor. Böylece kilisenin nüfuzundan kurtulan batıda, insan düşüncesi istiklâline kavuşmuş, müşâhade ve tecrübeye dayanan bilgi yolu açılmış, insan için yeni kıymet ölçüleri vazolunmuştur (S. 5). Uyanan Avrupa, Şarka göz koydu, san'at ve ilimden yoksun Şarkın servetini sömürmeğe koyuldu. Böylece sömürgecilik başladı. Sömürge idaresinde Müslümanların geriliği daha da arttı.

İslâm dünyasının da batı gibi uyanması, kuvvetlenmesi, çalışması, aydınlanması gerekli idi. Kurtulmak için bunlar lâzımdı. İslâhat ve yenilik hareketleriyle Doğuyu uyandırmak icab ediyordu. İşte **Cemaleddin Efgâni, Muhammed Abduh** bu işe koyuldular. Eser, işte bu ıslâhatı ve sömürgeciliğe karşı direnme hareketlerini anlatmak, maddeci cereyanlara karşı İslâmı korumak, İkbalde olduğu gibi İslâm düşüncesini canlandırmak ve tazelemek amacını gütmektedir.

Eserin ana bölümlerini sıralayalım:

- * Giriş: Sömürgeciliğin İslâm âlemine sokulması.
- * Sömürgecilere mütemayil olanlar: Hindli Seyid Ahmed Han, Mirza Gulâm Ahmed Kadiyanı (23-52).
- * Sömürgeciliğe karşı duranlar: Efgâni, Abduh (53-169)
- * İslâm düşüncesinin tazelenmesi (171-200)
- * Dine karşı bazı davranışlar (201-390)
- * Dinî ıslâhat: İkbâl (391-478)
- * İslâmın yarını (479-489)

Yazar, Hindli Seyid Ahmed Han, Mirza Gulâm Ahmed Kadiyanî ile birlikte sömürgeciliği destekleyenler olarak gösteriyor. Halbuki Seyid Ahmed Han Hind'de bir uyanış

hareketi yapmıştır. Garb kültürünü almağa, yeni ilimleri öğrenmeğe teşvik etmiştir. Onun bu hareketini dinden çıkma gibi göstermek yanlışdır. Mısırlı Ahmed Emin, *Zuamâul-İslah* eserinde Mısır'da Abdüh ne ise, Hind'de de Seyid Ahmed Han odur, diyor (S. 121). Nedense bazı garb yazarları, Seyid Ahmed Hanı çok kötü göstermektedirler. Arabca dinî mecmualarda hakkında dedikodular devam etmektedir. Mirza Gulâm Kadiyani ile Seyid Ahmed Hanın bir tutulması yersizdir. Kadiyanilerin yanlış kanıları vardır; meselâ: Hz. İsa Hindistan'a kaçmış, 120 yaşına kadar orada yaşamış derler. Mirza Gulâmı Mehdi ve bir kısmı peygamber tanır. Cihad'ın silâhla değil, sözle yapılmasını isterler. Bu tutumuyla Kadiyaniler, İslâmî parçalamışlardır. Bu da sömürgecilerin işine yaramıştır.

İslâm Dünyasında sömürgecilere karşı gürleyen ilk ses **Cemaleddin Efgâni**'nin sesi olmuştur. Efgâni'nin açtığı mücadele çetindir. İslâm tarihinde nice fikir cereyanları mücadelesi vukubulmuştur. Mu'tezile ile Eş'ariler, tercüme yoluyla gelen felsefecilerle fukahâ arasında münakaşalar olduğu gibi **İbn-i Teymiyye** hurafelerle; **Muhammed b. Abdulvahhab** bid'atlarla mücadele etmiştir. Bunlar iç savaşlar idi. Efgâni ile Abdüh ise, sömürgecilere savaş açtılar. Ve bu çetin bir savaştı (S. 65). Efgâni'nin tesiri büyük olmuştur. Mısır'da **M. Abdüh**, Cezayir'de **Abdulhamid b. Bâdis** (- 1940) tarafından kurulan **Ulema Cemiyeti**, Endonezya'da *El-Menar*'ın açtığı yeni cereyan, Hindistan'da **Ehli Hadis Cemaati** ve **Muhammed Şibli Numani** (- 1941) tarafından kurulan **ULEMA NEDVESİ** ve başka ilmi kurumlar onun açtığı çığırda yürümektedirler (S. 92).

M. Abdüh'ya gelince, Efgâni'nin en büyük hizmeti, Abdüh gibi bir ilim otoritesi yetiştirmesidir. Abdüh, fikirleri taklid zincirlerinden kurtardı, düşünce yolunu açtı. Kur'anı almağa, İslâm'ı ilk temiz kaynaklarından almağa çağırıldı. İslâm'ın izzet ve şeref dini olduğunu haykırdı. Kuru ve donmuş nakilciliği beğenmedi: Mezhep kavgalarını ve taklidi yerd, ictihad istedi. Ezher'i islâha çalıştı. Din öğretimi usulünden acı acı şikâyet etti. Yazar, bu konuda Abdüh'un şu sözlerini naklediyor:

"Biraz din bilgisi edinenlerden bir kısmının bütün emeli, tahâret, necâset hükümlerini, namazın ve orucun farzlarını öğrenmek olup dini buna münhasır sanırlar. Bu iki ibadeti fıkıh kitaplarında yazıldığı vechile yapmakla, bu ikisinden başka rükünlerini yıksalar da -dini yerine getirmiş oldukları kanısında bulunurlar." (S. 119).

Yazar, Reşid Rıza'nın - *Tarih'ul-İmâm*'ını kaynak göstererek Abdüh'un islâhatçı görüşlerini uzun boylu anlatıyor. Abdüh'ye göre İslâm'da tek zevce esastır. Çok evlenme kötüye kulanılmıştır. Abdüh, İbn-i Teymiyye ve Muhammed b. Abdulvahhab'da görüldüğü gibi bid'atlara, hurâfelere, mezar ziyaretlerine karşıdır. Fıkıh kitaplarının islâhını istiyor. Müteahhirinin kitaplarını beğenmiyor: "Meselâ, *Zeylai* gibi durgunluk çağından önceki devre, ortaçağdaki kitaplara müracaat edersek, kitapların ve fıkıhın islâhına doğru biraz adım atmış oluruz. Sonrakilerin elde bulunan kitaplarının ibareleriyle mukayyed oldukça ve dini ve ilmi bunlardan öğrendikçe, ancak cehaletimiz artar... Müteahhirinin kitaplarındaki fukahânın durumu, işte dini elden gideren budur." (S. 150) Yazar, Mısır'daki son sosyal inkılâplara, servetin tevziine, Abdüh'den destek bulmağa çalışıyor.

İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE YENİLİK bölümünde, Efgâni'den ve Abdüh'den sonra 20. yüzyılın başlarında Mısır'da İslâm düşüncesinin iki yönünü belirtiyor: *Selefiyecilik*; *Menar*'ın yolu. *Milliyetçilik*. **Mustafa Kâmil**'in açtığı çığır. Bunlardan başka, **Taha Hüseyin**'in 1938 de yayınladığı *Mustakbel'üs-Sakafe fi Mısır*: Eserile alemdarlığını yaptığı avrupalılaşmak cereyanı da vardır. Bunlardan sonra yenileşme namına ileri sürülen ve Mısır'da münakaşalara yol açan diğer iki eseri de yazar bahis konusu yapmıştı. Biri **T. HÜSEYİN**'in 1926 da yayınladığı *El-Şi'rul-Câhili* adlı eseri ki, bunda Kur'anı Kerim'in Peygamberin eseri olduğu

hususunda bazı müsteşriklerin görüşüne uymaktadır. Bu eser o zaman Mısır’da bir kabine buharını bile yaratmıştı. Yazar, BEŞERİYYET’ÜL-KUR’AN bölümünde bu eseri çürütmektedir. İkinci ele aldığı eser, Ezher ulemâsından Şeyh Ali Abdurrâzîk’in *El-İslâm ve Usulül-Hükûm* adlı kitabıdır. Bu eser 1925 de çıktığı zaman büyük gürültüler kopardı. Yazarını ulema silsilesinden attılarsa da sonra yine aldılar. Eser Ömer Rıza (DOĞRUL) tarafından Türkçeye de çevrildi. Eser İslâm’da din ve devletin ayrı olduğu tezini savunur. Hz. Peygamber devlet kurardı, devletin başına birini tayin ederdi, başsız devlet bırakılmaz. İslâm’da din birliği vardır. Tek devlet kurma fikri yoktur. Hükümdarları, Müslümanlığı kabule çağırır, taçlarını atmağa değil, eserin ortaya attığı bu gibi hükümleri “EL-İSLÂM DİNUN LÂ DEVLEH” başlığı bölümünde çürütüyor.

Yazar diyor ki: Kur’an’ın insan eseri, İslâmın devlet olmayıp din olduğu fikri, yeni İslâm düşünürlerine batıdan geçmiş birşeydir. Bu yalnız Müslümanlara karşı işleyen bir silâhtır. Fakat batıdan gelen ve yenileşme kisvesine bürünen diğer bir fitne var ki, o da mânevî değerleri inkâr eden maddeciliktir. “ED-DÎNU HURAFETUN, ED-DÎNU MUHADDİRUN” bölümlerinde bu zehirleri gidermeğe çalışıyor. Mısır’da basılan: “*Min Huna Nbde*”, *Allahu vel-insan, Reculun fil-Kahire*” adlı üç Karl Marxçı eseri ele alarak, bunlar hiç bir esasa ve felsefî mesleğe dayanmadan 19 uncu yüzyılın maddeciliğine çörekleniyor; bunların İslâm düşüncesiyle, islâhatla alâkaları olamaz, diyor. Şark’ta zaten gerçek mânnada iki islâhatçı çıktı: ABDUH ile İKBÂL. (S. 395).

Şair M. İkbâl, İslâm’ı, çağdaş hayatın ışığı altında yeni bir tarzda anlamağa taraftardır. Efgâni ve Abduh ile başlayarak dinî islâhat sahasında İkbâl’in de çalışmaları vardır. İkbâl 1928 de islâhatçı görüşleriyle ortaya çıktı. Bunları evvelâ konferans halinde verdi: *The Reconstruction Of Religious Thought in İslâm*. Bu eser Sofi Hurî tarafından “*İslâm’da Dini Tefekkürün Yeniden Teşkili*” adıyla Türkçeye çevrilmiş, 1964 de basılmıştır. Arabca tercemesi “*Tecdidul-Fikrid Diniy Fil-İslâm*” adını taşır. Eser 7 konferanstan ibarettir ve şu bölümlere ayrılmıştır:

- 1 - İlim ve dini tecrübe,
- 2 - Dini tecrübe vahilerininin felsefî miyarı,
- 3 - Allah mefhumu ve dua’nın hakikati,
- 4 - İnsani ena - hürriyeti ve ölümsüzlüğü,
- 5 - İslâm kültürünün ruhu
- 6 - İslâm bünyesinde hareket prensibi, (bu çok önemlidir).
- 7 - Din mümkinataattan mıdır?

Yazar, İKBÂL’in eseri üzerinde fazlaca durmaktadır. Onun değindiği noktalara işaret edelim:

Müslümanların fen ve teknikteki geriliği, iktisaden zayıf olmaları İkbâl’i çok düşündürdü. İslâm kuvvet ve izzet dini olduğu, dâima şerefli ve daha iyi bir hayat istediği halde, Müslümanlar neden böyle kalmış? Bunun sebebini, dünyaya önem vermemek, dünyadan yüz çevirmekte buluyor. Bu ise İslâmın ruhuna, Kur’an’ın ruhuna aykırıdır. Müslümanları böyle; bir lokma, bir hırka kanaatına götüren İran tasavvufu olmuştur. Öyleyse İslâmı yeniden anlamak lâzımdır. (S. 399)

Müslümanlar bir duraklama devri geçirdi; uykuya daldı. Garb ise ilme sarılıp ilerledi. Vakıtiyle üstünlük Müslümanlarda idi. Bunun yapan ilimdir. Düşünmek terakkiye yol açar. Vakıtiyle Müslümanlarda fikir cereyanı vardı. Kafaları işliyordu. Kafa işleyince kol da işler. Öyleyse kafaları işletmeli, ilim ve fikir cereyanlarına önem vermeli. İkbâl Diyor ki:

“Geçen son beşyüz sene içinde, İslâm âleminde dini tefekkür donmuş ve hemen hemen sâbit halde kalmıştır. Avrupa tefekkürünün İslâm âleminde ilham aldığı bir zaman vardı. Bununla

beraber zamanımıza ait tarihin en şâyânî dikkat hâdiselerinden birisi, İslâm âleminin mânen garba doğru sür'atle yol almakta bulunmasıdır, bu harekette yanlış birşey yoktur. Çünkü Avrupa kültürü entelektüel cihetten, sadece İslâm kültürünün en ehemmiyetli bazı saflarının daha ziyade inkişaf etmiş hâlidir. Bizim yegâne korkumuz, Avrupa kültrünün göz kamaştırıcı dış görünüşünün, hareketimize sekte vermesi ve bunun neticesi olarak, bizim, o kültürün hakiki özüne ulaşmakta geri kalmamızdır. Bizim zihni uyuşukluk içinde geçirmiş olduğumuz bütün asırlar boyunca Avrupa, İslâm feylesof ve mütefenninlerinin çok yakından alâkadar olduğu büyük meselelerle ciddi surette meşgul olmuş, bunları düşünmüştür. İslâm İlahiyat Mekteplerinin tamamlandığı ortaçağlardan beri tefekkür ve tecrübe sahasında nâmütenâhi bir ilerleme vâki olmuştur. İnsanoğlu kudretinin tabiat üzerine uzanması, ona yeni bir iman ve muhitini teşkil eden kuvvetlere karşı yeni bir üstünlük hissi vermiştir. Böylece de yeni görüş noktaları ortaya atılmış, eski mes'eleler, yeni tecrübenin ışığında yeniden ele alınmış ve yeni yeni mes'eleler zuhur etmiştir. Şu halde Asya ve Afrika'daki yeni (genç) Müslüman neslin, dinlerinde yeniden bir cihet tayini yapılmasını istemesine şaşılmamalıdır. Şu halde İslâmın yeniden uyanmasıyla, Avrupanın neler düşünmüş olduğunu ve ne gibi neticelere vâsıl olduğunu, müstakil bir ruhla tedkik etmek ve İslâm ilâhiyatına ait tefekkürde yapılacak is-lâhatta ve icap ederse yeniden inşa eyleme ameliyesinde, bundan ne suretle istifade edebileceğimizi düşünmek yerinde olur. . . Şüphe yok ki, İslâmiyet esaslarını tedkik etmek zamanı çoktan gelmiştir." (İkbâl'in eserinin Türkçe tercemesi: S. 24)

İkbâl, Asya'da din aleyhtarı cereyanlar başladığını ve bunun Hindistan'ın hudutlarını aş-tığını söylüyor (S. 402). (Burada şâir Tefvik Fikret'in adı geçmekte ise de Türkçe tercemesinde bu zikredilmemiştir.) İkbâl, Müslümanın, *bir Avrupalı gibi olmasını da istemez*. Çünkü maddeten refah içinde bulunan Avrupalı da bugün ruhen huzursuzdur, (S. 404). Onca, tasavvufî = mistik bir görüşe ihtiyaç vardır. Fakat İran tarzında kuru züht ve ham tasavvuf da istemiyor. Hattâ bu tarz tasavvuf'un Müslümanları gerilediğini söylüyor. Ona göre bugünün insanı üç şeye muhtaçtır.

- 1 - Varlığı ruhani bir yorumla anlamak
- 2 - Ferdin manevi hürriyeti
- 3 - İnsan topluluğunu ruhi esaslar üzerinde yükseltecek bir tarzda prensipler koymak (S. 406)

İkbâl, Luther tarzında bir islahata İslâm'da ihtiyaç olmadığı kamsındadır. Kişinin (ena) yi kuvvetlendirip benliğini duymasını lüzumlu görüyor. Müslümanların esarete düşmeleri, sö-sömürgecilerin idaresinde yaşamaları benliklerini kaybettiklerindedir. Benliği olan insan esaret zilletine dayanmaz. Çöküntü içindeki Müslümanı şöyle tasvir ediyor:

"Çöllerde doğup fırtınalar koparan Müslümanı, sonradan Acem rüzgârları zayıflattı da nay gibi bükülür ve inler oldu. Arslanları bile koyun gibi boğazlayan yiğit Müslüman, karıncaya basıp ezmekten korkar oldu. Tekbirleri taşları eriten Müslüman, kuş civıltısından ürker oldu. Azmi dağ-ları yerinden oynatan Müslüman, tevekkül ile eli ayağı bağlı hale geldi. Düşmanların boynunu vuran Müslüman, ah vah ile kendi göğsünü döğer oldu. Ayağıle bastığı yerde inkılâplar yapan Müs-lüman, halvet ve inziva köşelerinde otura otura bacakları kötürüm hâle geldi. Hükmünü asırlara yürüten ve hükümdarları kapısında bekleten Müslüman, çalışmak yerine kanaata boyun eğdi de dilenmek ona tatlı gelir oldu." (S. 409) (Yazar bunu Abdulvehhâb Azzâm'ın, Muhammed İkbâl adlı eserinden naklen veriyor.)

Müslümanın kafası ve kolu çalışırsa tabiattan istifade eder. İslâmî gereği gibi anlarsa ilerler. Kişinin benliğini duyması ve şerefiyle yaşaması lâzımdır. Bu mücadelede ona destek îmandır Dünyaya şer göziyle bakmamak. Yazar, bundan sonra İkbâl'in Zat-i Mutlak, Enenin ferdiyeti

hakkındaki tasavvufi bir havaya bürünen görüşlerini uzun boylu anlatıyor. Hallac'ın: ENEL'-HAK, Hz. Peygamberin: ENEL-DEHR, Hz. Ali'nin: ENEL-KUR'ÂNUN-NÂTIK (Türkçe tercemesinde Hz. Ali yerine Musa yazılı) Bayezid'in: SÜBHÂNÎ, demelerini nakil ve tasavvufi açıdan izah ediyor. (S. 427) Enenin ölmezliği; ölüm, hayatın sonu olmayıp, bu dünyadan öbür âleme geçişle hayatın devam ettiği; Cehennem, insanın bu âlemdeki imtihanında başarısızlığı acı bir şekilde anlaması, Cennet de başarı saadetinin mükâfatı hali olarak vasıflandırılıyor (S. 432). Yazar, İkbâl'in bu görüşünü beğenmiyor, ancak İkbâl, haşırın ruhla mı, cesetle mi olacağı meselesine değindiği yerde, Şah Veliyullâh'ın görüşüne uyararak, insan haşirden sonra o mûhite göre bir bedenî teşekkül sahibi olacaktır, diyor.

Yazar, bundan sonra HATMUR-RİSALETİL-MUHAMMEDİYYE ve İCTİHAD bölümlerine geliyor. Hz. Muhammed son Peygamberdir. İslâmiyet, son Peygamberle vahiy kapısını kapamış, fakat icihad kapısını açmıştır. Böylece istikrâî akla yer verilmiştir. Akla, tecrübeye hitap eden Kur'am Kerim, tabiat âlemini ve beşer tarihini bilgi kaynağı olarak alır. İslâmiyetin hayatıyeti, icihad yoluyla yaşayacaktır. İslâm'da hareket prensibi icihad olmuştur. Fakat icihad kapısının kapandığını iddia, İslâmı dondurmıştır. İkbâl, evvelâ donukluğu yanlış sebebe bağlamağı düzeltiyor.

“İslâm kanununu hemen hemen tamamen hareketsiz ve câmîd bir hale getirmiş olan bu zihni davranışın sebeplerini bulmamız zaruridir. Bazı Avrupalı muahhrrirler, İslâm Kanununun (hukukunun) sâbit mahiyette olmasını Türklerin tesirine atfederler. Bu ise tamamiyle sathi bir görüştür. Çünkü İslâm hukuk mektepleri İslâm tarihinde, Türk tesirinin başlamasından uzun zaman evvel nihai şekilde kurulmuştu.” (İkbâl'in eserinin Türkçe tercemesi S. 168)

Gerileme sebepleri arasında şunları sayıyor: Mu'tezilenin susturulmasıyla akliyeciliğe paydos edilmesi, fikir münakaşalarının durdurulması. Tasavvufu kuru zühtün insanları dünyadan soğutması. Kitleyi harekete geçirecek eski muktedir imam ve müctehidlerin yetişmemesi. Dinî lider olan imam ve müctehidin toplumu sevk ve idarede rolünü bize şöyle anlatıyor:

“Bir kavmin inhitatını intac eden kuvvete karşı yegâne müessir kuvvet, kuvvetli şahsiyet sahibi ferdler yetiştirmektedir. Hayatın derinliklerini zuhura getirecek olan ancak ve ancak böyle ferdlerdir. Onlar göz önüne öyle yeni miyarlar açarlar ki, bunların ışığında muhitimizin aslâ değişmez mahiyette olmadığını ve yeniden gözden geçirilip islâh edilmesi lâzım geldiği keyfiyetini anlamaya başlarız. 13. uncü asırda ve ondan sonra İslâm fakihlerinde görüldüğü vehile maziye karşı gösterilecek sahte bir hürmet ve riayet sâikiyle aşırı nizam ve intizam kurma temayülü, İslâmın deruni ruhuna aykırı idi. Neticede, İbn-i Teymiyye'de görülen kuvvetli aksülamelî yatattı.”

“Kendisi, icihad hürriyeti dâvasıyla, 4 mezhebin kat'iyetini reddederek ona karşı isyan etti ve yeni bir başlangıç yapmak azmiyle ilk usullere avdet etti” (Türkçe tercemesi: S. 171)

İbn-i Teymiyye, Suyûtî Vehhabî, Senûsî Bab, hareketlerine temas ettikten sonra diyor ki:

“Türkiyeye gelince, modern felsefi fikirlerle genişletilmiş ve takviye edilmiş olan icihad fikirlerinin Türk Milletinin dini ve siyasi tefekküründe uzun zamandan beri müessir olduğunu görürüz. Bu, Halim Sabî'in (Şibay) İslâm hukuku (fıkhu) hakkında modern sosyolojik mefhumlara dayanan yeni nazariyelerinden açıkça anlaşılacaktır. Eğer İslâm rönesansı bir vâkıa ise -ki ben bunun bir vâkıa olduğuna inanıyorum- biz de bir gün, Türkler gibi, akli ve zihni mirasımıza yeniden kıymet takdir etmeliyiz. Bunun için, umumi İslâm tefekkürüne hususi birşey ilâve edemezsek te, hiç olmazsa, sağlam muhafazakâr tenkid yoluyla, İslâm âleminde alabildiğine yol alıp gitmekte olan hareketi kontrol altında tutacak bir hizmette bulunabilelim.” (S. 468)

“Şimdi de size Türkiye'deki dini, siyasi tefekkürü hulasaten anlatacağım: Bu da size İctihad kuvvetinin o memleketin son zamanlardaki tefekkür ve faaliyetinde ne suretle tezahür ettiğini gösterecektir....” (Türkçe tercemesi S. 172)

Bir içtihad işi saydığı hilâfetin ilgasına temasla diyor ki:

“Bu hususta ilk akla gelen sual şudur: Hilâfet mansubunun bir tek ferde tevdi’ edilmesi doğru mudur? Türkiye’nin ichtihadı odur ki, İslâmın ruhuna göre, hilâfet veya imamet mansubı bir hey’ete veya seçilmiş bir meclise tevdi edilebilir. Mısır ve Hindistan’da İslâm ulemâsı, bildiğim kadar, henüz bu husus üzerinde fikir beyan etmemiş bulunmaktadırlar. Şahsen ben, Türk nokta-i nazarının doğru olduğuna inanıyorum. Bu nokta üzerinde münakaşaya lüzum yoktur. Demokratik hükûmet şekli, yalnız İslâm ruhuna tamamen uygun olmakla beraber, İslâm âleminde başıboş bırakılmış yeni kuvvetler karşısında bir zaruret haline gelmiştir.” (Aynı eser: S. 176).

“Âlemşümûl hilâfet fikri müessiriyetini kaybetmiştir. Ve asr-ı hazır İslâm müessesesinde canlı bir âmîl olarak faaliyetini idâme edemez. Hattâ faydalı bir maksada hizmet edemedikten başka müstakil İslâm Devletlerinin tekrar birleşmesine engel olmuştur. İran, hilâfet mes’alesinde ayrı doktrinleri yüzünden Türklerden uzak durmuştur. Fas, her zaman onlara yan bakmıştır. Arabistan ise hususî emeller beslemiştir. İslâmdaki bütün bu kopmalar, sadece, çoktan kaybolmuş olan bir kudretten kalmış bir sembol uğruna vâki olmuştur. Bu itibarla, Türkler daha ileri giderek diyebilirler ki, siyasî düşünüşümüzde neden geçmiş tecrübelerden ders almaya-
lm?” (Aynı eser: S. 177)

İkbâl burada İbn-i Haldun’un hilâfet hakkındaki görüşüne değiniyor. Ali Abdurrazık ta, ondan önce Seyid Bey de: *Hilâfetin Mahiyet-i Şer’iyesi, Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliyeye* adlı iki eserinde İbn-i Haldun’un bu görüşünü açıklar.

İkbâl milliyet cereyanlarını çok makul buluyor, milliyetçi Ziya Gökalp’ı alkışlıyor. (Şimdilik her Müslüman millet kendi içine çekilerek kuvvetlenmeğe, kalkınmaya çalışmalıdır, diyor.)

İkbâl, Yeni Türk Düşüncesinde, İslâm’ın milletlerarası ülküsünün doğuşunu görmektedir. Ve Türk düşünürü Ziya Gökalp’ı bu mefkûrenin mümessili saymakta ve şöyle demektedir: “Bu yeni ülkü Büyük milli şâir Ziya Gökalp’ın eserinde açıkça aksettirilmiştir. Onun Comte’un felsefe sisteminden ilham alan şiirleri, Türkiye’nin bugünkü fikrini şekillendirmeğe yardım etmiştir.” Burada Ziya Gökalp’ın *Dinle İlim* adlı şiirini vermekte ve bunun bugünün İslâm dünyasında gittikçe beliren umumî dinî görüşü daha çok aydınlattığı söylemektedir. (S. 468) (İkbâl Gökalp’ın bu şiirini almanca tercümesinden okumuştur. Arabca tercemesi tam muvaffak bir terceme sayılmaz, Şiirin başlığı *dinle ilim* iken Türkçe tercemesinde *din ve fen* denilmiş ve şiir aynen verilmemiş.) Biz Gökalp’ın, Almandan İngilizceye, ondan Arapçaya olmak üzere dilden dile çevrilen o şiirini aynen veriyoruz:

DİNLE İLİM

İnsanların ilk mürşidi kimlerdir?..
Hiç şüphesiz Peygamberler, veliler...
Bu devirde din hikmete rehberdir;
Ahlâk, sanat hep o nurdan alır fer....
Fakat sonra din yerini ham zühde
verir, artık coşkun vecdi azalır;
Velilerin yeller eser yerinde,
Mürşid adı fakıhlara irs kalır.
Fakıhların kılavuzu nakliyyât,
Dini zorla sürükler bu yola...
Hikmet der ki “Bana rehber akliyyât;
O halde siz sağa gidin, ben sola!...”

*Din mürebbi olur, hikmet muallim,
Herbirisi çeker ruhu bir yana!
Savaşırken bunlar, çıkar meydana
Tecrübeden doğma müspet bir ilim.*

*Bu son üstâd der ki: “Nakul tarihtir,
Akıl yolu bu tarihin usûlü;
İkisi de aynı şeyi gösterir,
Matlûp olan: Ruhun ona vusûlü!”*

*O şey nedir? Bir vecidli gönül mü,
Kudsi olan herşey ona dil midir?
Öyleyse al benim de son sözümü:
“Din kalpteki vecdin müspet ilmidir!”*

Yeni Hayat, 1918

İkbâl, Gökalp'ın *Vatan* şiirinde ileri sürdüğü bazı görüşlerinin, İslâm tarihinde misli görülmemiş birşey olmadığını, **Muhammed b. Tumert**, Müvahhidin Hükûmetini kurduğu zaman Kur'an ve ezanın Berberi dilinde okunmasını emrettiğini söylüyor. (*Ayni eser*, S. 180) Gökalp'ın yine *Yeni Hayat* kitabından *Aile* şiirini alarak: Nikâh, talak, miras hususunda ailede müsâvat olmadığını ileri sürmesini, şâirin İslâm hukukunu iyi bilmemesine hamlediyor. İslâm'da nikâh medenî bir akittir. Kadın boşama hakkını kendisine şart koşabilir, nikâhta iki tarafın rızası şarttır, kadın ile erkek arasında eşitlik olduğunu Bakara Sûresinin 228 inci âyeti açıkça gösterir. (S. 473) (Yazar, bir tenkideci sıfatıyla burada **Cemil S. Zehâvi**'nin kadın hakkındaki şiirine de dokunmalı idi.) Bununla beraber İkbâl, kocalarından kurtulmak için irtidat eden Pencabl kadınlardan da bahseder. (*Türkçe tercemesi*: S. 188) Bundan sonra İkbâl inkılâp Türkiyesi hakkında şu hükmü veriyor:

“Fîlhakika, İslâm milletleri arasında bugün doğmatik uykusundan uyanıp zatî şuura erişmiş yegâne millet Türkiye'dir. Zihni (akli) hürriyet hakkını talep eden yalnız odur.” (S. 470) Türkiye hakkındaki bu takdîrkâr sözler, yazarı biraz sinirlendirmiş olacak ki, yeni Türkiye hakkında ileri geri sözler sarfediyor. İkbâl sözüne devamla diyor ki: “. . . Bugün bir çok Müslüman memleketlerinin hâli böyledir. Onlar eski kıymetleri mihaniki bir şekilde tekrarlamaktadırlar. Halbuki Türk, yeni kıymetler yaratma yolundadır. O, kendisine derunî zatını izhar etmiş olan büyük tecrübelerden geçmiştir. Onda hayat, hareket etmeye, değişmeğe ve genişlemeğe başlamıştır.” (*Türkçe tercemesi* S. 181).

İslâm tekâmüle müsaittir ve bu olmuştur. “Müslüman her zaman dini görüşünü, kendisini ihata eden kavimlerden almış olduğu kültür unsurlarına uyacak bir şekilde ayarlamıştır.” (*Ayni eser*: S. 183).

Prof. Horten, 810 yılı ile 1200 yılı arasında 100 den fazla dinî fırka çıktığını söylüyor. Gerçekten İslâm müsâmaha dinidir. İctihad devrinde 19 amelî mezheb kurulmuştur. Ancak sonraları fukahânın kavli dondurulmuştur. İkbâl bundan şikâyetçidir: “Ne yazık ki, bu memleketin (Hindistan'ın) muhafazakâr İslâm halkının zihniyeti, fıkıh mevzuunun tenkidî bir şekilde ele alınmasına henüz pek müsait değildir.” (*Ayni eser* S. 184) “Biliyorum ki, İslâm ulemâsı, malûm fıkıh mezheplerinin nihai ve gâî olduğunu iddia eder. Aynı zamanda tam bir icthadın nazarı olarak zaruretini inkarada aslâ imkân bulamazlar. Ulemâ'nın bu davranışına mucib olan sebepleri, kendi anlayışına göre, yukarıda izaha çalıştım. Fakat mademki, zaman değişmiştir ve bugünün bugünün İslâm âlemi, insan tefekkürünün fevkalâde bir şekilde ve her cihetten neşvüneması

neticesinde başıboş bırakılmış yeni kuvvetlerle karşı karşıya ve onların tesiri altındadır. Bu davranışın, yani nihai iddiasının artık idame ettirilmesinde bir sebep göremiyorum. Mezheblerimizin kurucuları, istidlâl ve tâbirlerinin kat'i ve nihai olduğu dâvasında bulundular mı? Aslâ. Bugünün serbest fikirli neslinin temel kanun ve fıkıh nizamlarının, kendi hayat tecrübeleri ve değişmiş olan modern hayat şartları ışığında yeniden gözden geçirilip tefsir edilmelerini istemeleri bence haklı bir dâvadır." (Aynı eser: S. 187)

İkbâl, Emevî ve Abbasîler, icma müessesesini, kendilerini devirecek toplu bir kuvvet haline gelmesin diye, toplu icmaa gitmeyip ferdî icma halinde bıraktıklarını söylüyor, icma müessesesinin teşriî meclis halinde olmasını istiyor ve ancak bu suretle fıkıh nizamımızın uyusuk ruhunu canlandırıp fa'al hale getirebilir ve ona tekâmülü bir veche verebiliriz, diyor. (Aynı eser: S. 193) Yürüyen hayatı, donmuş kaideler içine kuru bir mantıkla sıkıştırmağa çalışmağı beğenmez:

"Bugünün Hanefî fukahası, tıpkı İmam Ebû Hanife tenkîdçilerinin, mahsus vak'alar üzerine verilen hükümleri ebedileştirdikleri gibi, kendi mezhebinin ruhuna muhalif olarak İmam Ebû Hanife'nin tefsir ve tâbirlerini ebedileştirmiştir." (S. 196).

İkbâl, ictehad bahsini şöyle bitiriyor:

"İctihad mevzuundaki bu muhtasar müzakere, ümid ederim ki, size ne esas fıkıh usûlleri, ne de bugün elimize gelen fıkıh nizamları içinde, halihazırdaki amel tarzını haklı çıkaracak bir şeyin bulunmadığını göstermiş bulunuyor. Şimdi İslâm âlemi, nâfiz tefekkür ve taze tecrübelerle mücehhez olarak, önlerinde açılan yolda, İslâm fıkıhını yeniden teşkil ameliyesini cesaretle ele almaktadırlar." (S. 197).

İkbâl'in eserine neden (İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşkili) adını verdiğini artık anlamış bulunuyoruz. O, samimî bir Müslümandır. Kurtuluşu, araştırma ruhunun uyanmasında, ictehadta görüyor. Bu din, insana şerefli bir hayat veren temiz ve mübarek bir dindir. Lâkin yanlış tasavvuf ve taklîdci taassub yanlış tevillerle onu bu hâle getirmiştir.

Benden Sofî ve Mollaya selâm söyle,
Çünkü onlar bana Allah'ın peyâmını getirdiler.
Lâkin onların tevilleri; Allahı,
Cibrili ve Mustafayı hayretler içinde bıraktı.

(İkbâl, Câvidnâme, s. xx)

Yazar, İKBALİ, MUHAMMED ABDUH'den sonra gelen gerçek bir islahatçı göstermektedir. Ancak onun Türkiye hakkındaki takdîrîkâr sözlerini beğenmemektedir. (S. 474/475) İkbâl, Ziya Gökalp'ı, yeni Müslüman Türkiye'nin en uyanık mümessili saymakta, Türkiye'deki yenilik, islahât ve inkılâp hareketlerini takdirle karşılamakta, birçok yerlerde Türkiye'yi bir nümune İslâm memleketi olarak göstermektedir. Yazarın yeni Türkiye hakkında bilgisi biraz sathî olsa gerek (Ziya Gökalp'ın ismini bile doğru bilmiyor, *كوك الب* yazıyor). İslâm âleminin ilk uyanan devleti olan Türkiye'yi gözden düşürmek, bu suretle Doğuda sömürgecilikleri devam ettirmek isteyenlerin, Türk inkılâplarını kötülediklerini, sömürgecilikten kurtulmanın tarihini kaleme alan bir yazarın bilmesi gerekti. Sömürgecilğe karşı kalkan ilk yumruk, Türk yumruğudur. Diğer İslâm ülkeleri ondan örnek almışlardır.